

Argitasun zenbait Aezkoako dotrinei buruz

IÑAKI CAMINO

Abstract

There are dialectal varieties of Basque the most important texts of which are still the ones recorded by Prince Bonaparte during the second half of the XIXth century. That is the case of the catechisms written in the variety of the valley of Aezcoa.

What we know about those catechisms is fragmentary and even not always correct (cf. catalogue of materials recorded by Bonaparte which was published by González Echegaray and Arana Martija).

It is the aim of this paper some data in order to clarify some details about the aezcoan catechisms, we will focus on those of Garralda, about which confusion is great in the above cited catalogue. In other coming works we will try to clarify certain questions about the aezcoan doctrines of Aria, Low Abaurrea and Orbara.

Bonapartek Aezkoan bildutako dotrinen berriak ez dira nahi genukeen bezain zehatzak, eta hori dela medio, Bonaparteren lanen katalogoan argiekin batera badira ilunak ere. Ilunen artean zerbait sartzekotan, gaude, Garraldako dotrinei buruzko berriak sartu behar direla. Pausoka joate aldera, esan dezagun katalogo horretan aezkerazko dotrinen banaketa nola egina dagoen:

Eskuizkribuei dagokienez 8 dira dotrinak: Abaurrepeako 1, Orbarako 2, Ariako 1, Garraldako 2 eta *En dialecto vulgar de) Aezcoa* eta *dialecto Aezcoano* gisa zehaztu direnak. Orotara 8 beraz.

Argitarapenei dagokienez bada aezkeraz idatzitako beste dotrina bat, Londonen 1869.ean aterea, Garraldako eta Aribeko bi lagunek moldatua.

Oraingo honetan, guri dagokigunerako, Garraldakoak eta herria zehaztu gabekoak dira garrantzizko, horregatik, bazterrera uzten ditugu Abaurrepea, Aria eta Orbarakoak.

Hona Garraldako bi dotrinei buruz eta herria zehaztu gabeko beste bi horiei buruz González Echegaray eta Arana Martijaren katalogoak zer dioen:

Bajo Navarra Occidental.- Aezcoano

126. (CATECISMO en bascuence, sin indicación de dialecto. Incompleto: le falta el principio. En dialecto vulgar de) Aezcoa.

19 hoj., 21 cm.

Proc.: ADN m/s B-42. MICROFILM 2 C 9

Título en el Índice publicado en *RIEV*, 1913. La referencia al dialecto de Aezcoa viene a lápiz, en la parte superior de la primera página.

127. CATECISMO en bascuence, dialecto Aezcoano.

39 hoj., 22 cm.

Proc. ADN m/s B-36. MICROFILM 2 C 9

Sin duda se trata del referido por Bonaparte en carta de 24 de enero de 1865 (Cartas... *RIEV*, 1910, pág. 286) a Echenique (por cuyo intermedio lo recibió) y que según dice en la misma, fue copiado por mano del propio Echenique, que más adelante le envió también el original a instancias del Príncipe (carta de fecha 9 de febrero de 1865, loc. cit. pág. 287). Dice Bonaparte que este Catecismo no es tan perfecto como los de Baztán, Vera, Vergara (carta de 5 de septiembre de 1865).

Bajo Navarro Occidental.- Aezcoano (Garralda)

131. CATECISMO en bascuence, dialecto vulgar de Garralda.

10 hoj., 21 cm.

Proc.: ADN m/s B-37. MICROFILM 2 C 9

Probablemente se trata de "*Le petit catéchisme espagnol du P. Astete, traduit en trois dialectes basques*, 1. Aezcoan, par Don Pedro José Minondo, instituteur à Garralda, avec la coopération de Don Martin Elizondo d'Arbe..." que después de haber sido cotejado sobre el terreno por Bonaparte fue publicado por éste en Londres, en 1869. (V. Julio de Urquijo, "Cartas escritas por el Príncipe..." en la *RIEV*, IV, 1910, pág. 234, nota). En otra carta, al parecer refiriéndose al mismo texto, da a entender Bonaparte que era incompleto y que no estaba seguro si en Garralda se hablaba verdadero aezcoano. (V. *RIEV*, id. id., Pág. 279). Hay 3 ejemplares en AZB, AB-31.

132. CATECISMO en bascuence, dialecto vulgar de Garralda por Don Javier Loperena, párroco de dicha villa.

90 pág., 21,5 cm.

Proc.: ADN m/s B-38. MICROFILM 2 C 9

Existe otro catecismo en el dialecto de Garralda, reseñado en la ficha anterior.

Hona orain, Londonen 1869.ean inprimatu zen hari buruzkoak:

2. ASTETE, Gaspar de.

Le petit catéchisme espagnol du P. Astete, traduit en trois dialectes basques: 1. Aezcoan, par D. Pedro José Minondo, instituteur à Garralda, avec la coopération de D. Martin Elizondo d'Arbe; 2. Salazarais, par D. Pedro José Samper, curé de Jaurieta; 3. Roncalais, par D. Prudencio Hualde, curé de Vidangoz. Verifié et modifié sur les lieux mêmes par le Prince Louis-Lucien Bonaparte...

London. Strangeways & Walden. 1869.

2 hoj. 74 pp.; 29 cm. MICROFILM 2 C 46

Hay un ejemplar en la BDV (VF-1100k), otro en la BJU (3.222), otro en BSB (629) y otro en AZB (BA-31), que fué propiedad de D. Resurrección María de Azkue.

Katalogoaren arabera genukeena segidakoa da:

1) Herria zehaztu gabekoa, hasiera falta duena, 19 or.

2) Herria zehaztu gabekoa. Bonapartek Etxenikeri gutunez iruzkindua. Etxenikek kopiatu zuen original batetik eta Bonaparteri igorri kopia lehendabizi, eta originala on-

doren. Ez omen da dotrina hau, zioen Bonapartek, Baztan, Bera edo Bergarakoa bezain "perfectoa".

3) Garraldakoa. 10 or. Agian Londonen 1869.ean Bonapartek argitara eman *Le petit catéchisme espagnol du P. Astete, traduit en trois dialectes basques* dugu bera, Garraldako maisu zen Pedro Jose Minondok Aribeko Martin Elizondoren laguntzaz itzulia. Dirudienez dotrina honetaz ari zen Bonaparte gutun batean *incompleto* zela eta Garraldan benetako aezkera mintzatzen ote zen ziur ez zegoela iradokitzen zuenean.

4) Garraldakoa. 90 or. Javier Loperena herriko apezak moldatua.

5) Londonen 1869.ean argitaratutako *Le petit catéchisme du P. Astete traduit en trois dialectes basques...*, Garraldako maisu zen Pedro Jose Minondok Aribeko Martin Elizondoren laguntzaz moldatua. Lekuan lekuko azterketak egin zituen Bonapartek, eta datu haiek lagun, dotrina hau hainbat pasartetan aldatu zuen inprimatzeko, argitarapenean dioenaren arabera.

Guzti honen atzean zer dagoen jabetzeko aski da dotrinak eskuartean banaka-banaka ibiltzea eta irakurtzea. Hori eginez jabetuko gara egiazki dotrinak zenbat eta zein herritako diren. Honetaz gain, Bonapartek garai hartan egiteko honetan laguntzaile zituen Bruno Etxenike eta Claudio Otaegiri igorri gutunak astiro irakurriaz, dotrina hauen prozesuaz zerbait jakin dezakegu: nork idatzi zituen, noiz eta zerengatik, Bonapartek horretan zer ikustekorik izan ote zuen e.a.

Dotrinak eskuartean ibilirik berehala ohar gaitzeko:

1) Herria zehaztu gabeko bi dotrinetarik bat, 19 or. dituen eta hasiera falta duena, ez dela Garraldako baten segida baizik, 10 or. dituen Garraldakoarena zehazki esateko. Honen azken orrialdeko hondarreko esaldia *G. Ceregatic vada erraten dugu lenic, aita gurea* dugu, eta herria zehaztu gabeko 19 orrialdekoan dugu jarraipena: *ceruetan zaudena?* Letra gainera berbera da, eta orriak ere neurri berekoak. Beraz, bi hauek dotrina bat egiten dute, Garraldakoa. Nork eta noiz egina geroxeago saiaturko gara argitzen.

2) Herria zehaztu gabeko bigarren dotrina, Bonapartek Etxenikeri igorri gutunean iruzkindua, Etxenikek original batetik kopiatu eta Bonaparteri originala baino lehen igorria, gaineratiko dotrinekin erkatzea besterik ez dago. Begien bistakoa da kopia honen originala ere Garraldako dotrina bat dela, Javier Loperena apezak 90 orrialdetan moldatutakoa. Etxenikek honen kopia 39 orritan egiten du. Etxenikek kopian egin al dakuntzez eta Loperenaren originalean berean egin zuzenketez beste nonbait mintzatzeko asmoa dugu, Garraldako dotrinak argitaratzean.

Orain, badakigu aezkeraz idatzitako dotrinen eskuizkribu bakoitza zein herritakoa den:

Abaurrepeako	1	Ariako	1
Orbarako	2	Garraldako	2

Honetaz gain Garraldako dotrina baten kopia Etxenikek egina. Bestalde, Bonapartek 1869.ean Londonen argitaraturikakoa, Garraldako Pedro Jose Minondok Aribeko Martin Elizondoren laguntzaz moldatutakoa. Honen eskuizkribuari buruz geroxeago arituko gara llabur llabur, Bonapartek laguntzaileei igorri gutunetarik atera daitekeen argitasunaz mintzatzen garenean.

GUTUNETARIK ATERA DAITEKEENA

Bonapartek aezkeraz izan zituen berri eta lekukotasunen hurrenkeraz jabetzeko Bruno Etxenikeri igorri gutunetara jo behar dugu, bertan, urtetik urtera aezkeraren gainean jakin zuenaren prozesua ageri bait da. Guk laburpen moduko bat emanen dugu:

Julio Urkixok *RIEV*-en argitaratu 7. gutunean (1862-1-2), Bonapartek Aita Asteteren dotrina aezkerara hitzez hitz itzul dadin nahi duela ageri da. Etxenikeri eskatzen dio arduradain itzultzailea bilatzen, dela apez dela gai den beste nornahi, eta honi behar diren oharrak ematen, eta galdetzen dio, ea zein herri iruditzen zaion egoki aezkera ordezkatzeko.

18. gutunean (1863-1-11), diotso behar den denbora guztia itxaronen duela Aezkoako dotrina biltzeko.

19.ean (1863-4-9), diotso Etxenikeri dialektu honetaz ez dakiela deus. Aipatzen ere dio, duen helbururako, Garralda ez den Aezkoako beste herriren batek ere balio deza-keela.

21.ean (1863-8-24), diotso, eratzen ari den euskararen hizkuntz-mapa osatzeko Aezkoako (Garraldako) euskara ezagutzea ezinbesteko zaiola.

23.ean (1864-1-9), aezkera ordezkatzeko Garralda egoki ote den konfirmatzeko eskatzen dio Etxenikeri, gaineratuz Aezkoan Abaurregainako herria Otsagitik hurbilsko dagoela aezkera garbia izateko. Garraldako hizkera zubereraren edo Oztibarrekoaren pareko izateak ez lukeela harrituko. Garraldako dotrinaren zain dagoela eta dotrina horren itzultzaileari opari gisa eliz-liburua eta tintontzia emateko asmoa duela.

24.ean (1864-2-8), garrantzi handiko puntu batez ari da:

Quant aux difficultés du *tz* et du *z* pour les catéchismes de Garralda, Salazar, Roncal, Echarri-Aranaz, etc. j'attendrai avec patience la réponse de Monsieur Juanco et le temps nécessaire pour que le tout soit réglé.

Nonbait, Garraldako dotrinan *z* eta *tz* fonemek grafia dela eta ageri duten arazoaz jabetua dago, ziur aski Etxenikereren gutun zenbait dela medio.

25.ean (1864-3-7), garrantzi handiko zuzenketa batzuez ari zaio:

Il faudra prendre le catéchisme de Garralda le mieux que l'on pourra se le procurer après les rectifications dont vous voulez bien vous occuper avec Monsieur Juanco.

26.a ere (1864-9-17), garrantzizko gutuna da. Gutun honetan esaten dio espero duela Juanco apez Otsagikoak Garraldako dotrinan *tz* eta *ts*-en aferan konpontzen lagunduko duela. Bestalde.

Vous avez déjà une traduction incomplète, il est vrai, mais qui est toujours une traduction

diotso, eta *incomplète* horrek badu muntarik guzti honetan dotrinen nondik-norakoa garbi eman nahi izatekotan¹. Gutunean esaten ere dio, ziurtatu behar dela Garraldako hizkerak aezkera ederki ordezkatzeko ote duen.

(1) Guk uste hitz horretxek sortu dien nahasbidea González Echeagaray eta Arana Martijari. Garraldako dotrina erdibitutako baten bigarren puska galdurik zegoelakoan (ikus katalogoan 131. dotrina eskuizkribuen sailean), eta gutun honetako "incomplète" irakurririk, pentsatu dute Bonapartek Etxenikeri gutunean aipatzen ziona, beren ustez inkompletoa den 131 dela, horregatik idatzi dute 131. horretaz katalogoan honakoa:

En otra carta, al parecer refiriéndose al mismo texto, da a entender Bonaparte que era incompleto y no estaba seguro si en Garralda se hablaba verdaderamente aezcoano. (V. *RIEV*, id. id. (IV, 1910), pág. 279).

Ordea, 131. dotrina Garraldakoa osorik dagoela jakinik, esan dezakegu Bonapartek aipatu dotrina ez dela 131. Garraldakoa, Javier Loperena apez garraldarrak idatzitako 132.a baizik. Hau frogatzeko arazoiak geroxeagoko uzten ditugularik. Bidebatez, esan, Bonapartek "incomplète" dioenean ez duela aditzera eman nahi dotrinak puska zenbait falta duenik, txistukari bizkaralbeolare eta apikoalbeolareen sail afrikatua eta frikaria ez berezteko hutsa duela baizik. 27. gutunean adibidez, "imperfections" dio Bonapartek dotrina honetaz ari dela.

Garrantzizkoa zaigu 27. gutuna ere (1864-11-7), besteren artean Garraldako *apeza* aipatzen duelako, eta horrek ere badu muntarik dotrinen egiletza eta prozesuari dago-kionez. Honez gain, esaten dio suposatzen duela aezkera hurbilago izanen zaiola zubererari, lapurterari edo baztanerari baino, baina hori ezin ziurtatuko duela Garraldako apezaren dotrina eskuratu artean, dituen hutsak izanik ere. Juanco izeneko apez batek Etxenikeri igorri omen dion gutun zenbaitetan aipatzen dizkion Legaz Baztanen bizi den aetzari edo Elizondon bizi den Martin Echeverri aetzari, dotrinaren itzulpena eskatuko ote dien galdegiten dio Bonapartek. Etxenikeri 27. gutun honetan; baina ezina balitz, aski duela Garraldako apezaren dotrina. Gutunaren ondoren aditz taula batzu dakartza. Horrekin bat Nafarroako hainbat lekutako hizkera sailkatzen du. Elizondo, Bera eta Lizasoko nafarreran, Urdiaín eta Etxarri Aranatzeko gipuzkeran, Otsagi eta Erronkarikoa zubereran. Aezkeraz hau dio: *je l'ignore*.

28.ean (1864-12-31), esaten dio akasduna izanik ere lehen bait lehen igortzeko Aezkoako dotrina, aski duela Parisa joan behar duen Otaegiren bidéz egitea.

29.ean (1865-1-18) ere badira muntako aipamenak, *original* kontzeptua lehen aldiz ageri bait zaigu honetan. Kontatzen dio Etxenikeri ez duela Otaegiren bitartez eskuratu asmo zuen dotrina aetza bildu oraino, eta idatzi eginen diola. Eskatzen dio Etxenikeri dotrinaren originala ere, dituen akatsak izanik ere, igortzeko, zientziak hutsetarik ikasten duela eta; aski duela Otaegiren bitartez originala igortzea.

30.ean (1865-1-24), azkenik bildu duela Aezkoako dotrina. Etxenikeren idazkeraren ederraz ari da², eta originalaren zain dagoela. Hizkuntz zientziarako azpieuskalki hau interesgarrietarik dela diotso ere. *Bas-navarrais d'Espagne*-tzat jotzen du aezkera.

31.ean (1865-2-9) Aezkoako dotrinaren originala bildu duela diotso Etxenikeri.

32.ean (1865-9-5) ere garrantzia du inprimatzeari buruz dioenak. Esaten dio Etxenikeri Aezkoako dotrina ez dela Baztan, Bera edo Bergarakoa bezain perfektu eta exaktoa, baina aski dela aezkeraren berezgarriez ideia bat izateko, eta ez duela behar argitaratzeko, bere hizkuntz ikerketetarako baizik. Aezkoara egin asmo duen bidaian edo Etxenikeren bitartez, Aezkoako dotrinak azaltzen dituen zalantzako puntuak garbitzeko gogoia adierazten ere dio.

33 eta 34.etan Aezkoara eta hainbat lekutara egin behar duten bidaiaz mintzatzen zaio Etxenikeri, eta 35.ean (1865-2-15), Aezkoan bidai horretako bi egun baino gehiago pasatuko dituztela, bildu nahi dituen hitz nahiz esaldietarako (1.000 inguru), Hiri-berriko herria proposatzen du adibide gisa. Garbitasuna baino, hizkeraren originaltasuna nahiago duela esaten du, eta baita, Aezkoa, Zaraitzu nahiz Erronkarin dotrina itzuli dutenak bilatu beharko direla ere.

36.ean (1866-4-12), bidaia egin eta gero, Eaurta eta Bidankozeko apezari idatzi diela aipatzen du, baina ez du Aezkoakorik aipatzen.

Guri dagokigunerako hori da Etxenikeri igorri gutunetarik atera daitekeena. Ikus dezagun orain Claudio Otaegiri igorri gutun batetik guri ardurako zaiguna zer den. Zuzenean kopiatzen dugu hemen Rodríguez Ferrer-en lanean 75. orrialdean heldu den transkripzioa:

Lóndres 7 de junio de 1866. - Sr. Otaegui. - He recibido los catecismos de Uriz, Vidangoz, Jaurrieta, Garralda y el calendario, y el diccionario de Astigarraga con las...

Alegia, 1866. urtearen ekainean Garraldako dotrina bat biltzen duela, guk dakigula, bigarren bat. Gutunaren bukaera aldean, eskatzen dio Bonapartek Otaegiri, galde diezaiola dotrina bati buruzko datu bat Aribeko ostalariari.

(2) Dotrina original horren kopia bat egin bait du Etxenikek Bonaparterentzat letra ederrez, eta ikusten den bezala, lehenago bilduko du printzeak kopia, originala baino. Kopia honek 127 zenbakia du Bonaparteren eskuizkribuen katalogoan.

Honaino Garraldako dotrinez hor barrena bibliografian aurki ditzakegun berriak. Orain, hauek aitzinean, saia gaitezen dotrinen nondik-norakoa eta prozesua zehazten lagun gaitzaketen datuak erabiltzen.

Bonapartek aezkeraz biltzen duen lehen lekukotasuna Garraldako dotrina batena da. Dotrina horren egilea apez da, Javier Loperena delakoa. Dotrina horretan /s/ eta /c/, eta /s/ eta /c/ ez dira grafiaz bereziten. Hori zuzentzeaz Etxenike arduratzen da eta dotrinako pasarte zenbait Bonaparteren gogoko idazkeraz moldatzera entsegatzen da. Ez du dotrina guztia buruan buru moldatzen, eta lana erdibidean utzirik, dotrina horren kopia oso bati ekiten dio, hor moldaketak nabarmen geldituz. Esan bidebatez moldaketak guti direla, eta garrantzi handirik gabekoak³. Bonaparteri Etxenikek kopia igortzen dio lehenik, letra txukun askoan. Printzeak, badakigu 1865ko urtarrilean bildu duela, eta originala otsailean. Kontatzen dio gero Bonapartek Etxenikeri Loperenaren dotrina aetz horrek hutsak izateak ez duela garrantzirik, azken finean ez bait du argitaratzeko behar, aezkeraren zer-nolakoaz jabetzeko baizik.

Aezkeraz testu⁴ zenbait argitaratzeko asmoa beranduago heldu zaio Bonaparteri, eta hitz eta esaldi bila Aezkoara doanean iduri du argitaratzeko nahi duen dotrinaren mandatua uzten duela, Zaraitzun Eaurtako Samper-i eta Erronkarin Bidankozeko Uhalde Maiori utzi dien bezala. Aezkoan ordea ez da apez argitaratzeko xedez itzultzen duena, Garraldeko maisu den Pedro Jose Minondo baizik, argitarapenak dioen bezala, Aribeko Martin Elizondoren lankidetzaz. Ez dakigu honek zer esan nahi duen: bien artean egin zutela? Bonapartek Ariben Martin Elizondorengandik bildu hizkuntz datuak Pedro Jose Minondo garraldarrak bakar lanean egin itzulpenari argitarapenean erantsi zizkiola? Ez jakin. Dakiguna, Nafarroako Artxibategian gordetzen den eskuizkributik Bonapartek moldaturikako argitarapenera badela nahikoa jauzi. Eskuizkribua zuzenean Minondoren eskutikakoa ote den ere ezin ziurta dezakegu⁵; Etxenikek eta Otaegik Bonaparteri igorri gutunetarik aterako genuke hori agian, baina ez dugu batere gutun horien berririk, ez kontserbatzen ote diren, ez hala izatera, argitaratuko ote diren. Argitaratzeko erabili zuen Garraldako dotrina hau 1866. urteko ekain aldera bildu zuen Bonapartek, eta orduko gutun batean, Otaegiri eskatzen dio Aribeko ostalariari, hona gure Martin Elizondo, datu batzuren galdea egiteko⁶. Nonbait, Otaegi harremanetan zebilen Aribeko Martin Elizondorekin, argitara beharreko dotrinaren gora-beherak zirela eta.

Bonapartek 1866.eko ekainean Otaegiri igorri gutun horretan berean aipatzen dio bildu dituela Samper zaraitzuarraren eta Uhalde Maio erronkariarraren dotrinak⁷. Datu guztien arabera, 1869.ean Londonen argitaratuko den *Le petit catéchisme espagnol du P. Astete, traduit en trois dialectes basques: 1. Aescoan, par D. Pedro José Minondo,*

(3) Guzti honen berri zehatzagoa ematen da Garraldako dotrinez egingo dugun argitarapenean.

(4) Ohar bedi irakurlea 1868rako argitaratu duela Bonapartek *Le cantique des trois jeunes gens dans la fournaise dans les dialectes basques d'Aezcoa, de Salazar et de Roncal, tel qu'il a été recueilli sur les lieux mêmes a Aribé, a Jaurrieta, et a Vidangoz de la bouche des gens de la campagne; avec l'indication des variantes les plus importantes particulières...* Par le Prince Louis-Lucien Bonaparte. Londres. Strangeways & Walden. Ikusten denez ezein dotrina baino lehen.

(5) Garraldako dotrinez egin edizioan zehazkiago ihardunen dugu honetaz.

(6) Besteri apez edo maisu lanbidea espezifikatu arren, Martin Elizondo ez da ostalari gisa ageri argitarapenean. Esan dezagun arestikoarekin batera, Aribeko Martin Elizondo Bonapartek Otaegiri igorri gutuneko "posadero de Aribé" dela ziurta daitekeela Jorge de Riezuren 1985ko lanari esker. Hartan 156. orrialdean "Elizondo, Martín, posadero de Arive (Aézcoa)" dakar, eta baita horren berri nola dakien azaldu ere 12. oharrean: "Debo la lista de colaboradores a D. José Vilallonga, que ha tenido la bondad de adelantarme datos de un minucioso trabajo que prepara". Vilallongaren lan hau *EJ VII*, 1953-57n aterata zen, 39-68 orrialdeetan.

(7) Badakigu Etxenikeri igorri gutun bati esker (Urkixok argitaratu saileko 36.a), 1866. urteko apiril inguruan Bonapartek bi apez hauei idatzi ziela.

instituteur à Garralda, avec la cooperation de D. Martin Elizondo d'Arife; 2. Salazarais, par D. Pedro José Samper, curé de Jaurrieta; 3. Roncalais, par D. Prudencio Hualde, curé de Vidangoz. Verifié et modifié sur les lieux mêmes par le Prince Louis-Lucien Bonaparte... dute xede ukitu ditugun azken hiru dotrinok. Zàraitzuko nahiz Erronkarikoan ere nabarmen dago eskuizkributik argitarapenera Bonaparte medio geratu den aldaketen handia.

Lerro soil hauen bitartez Aezkoan Bonapartek bildu dotrinen gora-beherak garbi antxean geratzen direla uste dugu, Garraldakoei dagokienez bederen.

BIBLIOGRAFIA

- González Echegaray, C.; Arana Martija, J.A., 1989: *L. L. Bonaparte. Eskuizkribuak eta Argitarapenak*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Riezu, J. de, 1958: "El príncipe Luis Luciano Bonaparte", XIX, 149-164.
- Rodríguez Ferrer, M., 1873: *Los Vascongados: su país, su lengua y el príncipe Luis Luciano Bonaparte*, Madrid.
- Urquijo, J. de, 1910: "Cartas escritas por el príncipe L. L. Bonaparte a algunos de sus colaboradores" *RIEVIV*, 233-297.

